

Полісся : Мова, культура, історія. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 83–87.

21. Розумик Т. М. Прислівникова лексика в українських говорах району Карпат / Т. М. Розумик // Ужгород : Вид-во УжДУ, 1982. – С. 127–135.

22. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Прислівник / С. П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1956. – № 6. – С. 10–19.

23. Уздыган И. М. Отадъективные наречия в украинском языке XVI – XVII вв. (Словообразовательная структура) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Иванна Михайловна Уздыган. – К., 1975. – 25 с.

24. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 123 с.

25. Ярун Г. М. Кореляція форми і змісту в розвитку української прислівникової системи. – К. : Наук. думка, 1993. – 110 с.

Halyna Hrymashevych

***System of Adverb in Zhytomyr Act Book of 1635
(Adjective and Substantival Adverbs)***

In the article the system of adverb of Polissia habitat of the Old Ukrainian language on the material of the manuscript of the officially business style of the 17th century is analyzed, the word-formation features of adjective and substantive adverbs are investigated, their evolution in the Poliski dialects is traced.

Key words: adverb, system of adverb, Old Ukrainian language, adjective adverbs, substantive adverbs.

Валентина Заскалета

**ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ
У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.**

(на матеріалі препозитивних речень зі сполучним *що*)

У статті розглянуто структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень з препозитивним підрядним зі сполучним що, зафіксованих у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.

Ключові слова: складнопідрядне речення, власне означальна семантика, додаткова семантика, сполучне слово, сполучник, антецедент, пам'ятки української мови.

Серед проблем вивчення історичного синтаксису важливим є дослідження формування та розвитку окремих типів складних речень, оскільки в них відбито основні тенденції еволюції гіпотаксису та граматичного ладу української мови загалом. Простежити ж динаміку змін у структурі, семантиці, кількісному та якісному складі сполучних засобів складнопідрядних, зокрема означальних (СПРПО), можливо за умови ретельного аналізу їх функціонування в писемний період розвитку української мови. Під цим кутом зору вже обстежено пам'ятки попереднього періоду (І. Борковський [3], П. Тимошенко [13], В. Заскалета [6; 7]), однак докладного вивчення препозитивних СПРПО зі сполучним що, зафіксованих у пам'ятках XVI–XVIII ст., не було, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Сполучне слово *што*, вживане в пам'ятках XIV–XV ст., засвідчено і в

текстах XVI–XVIII ст., проте здебільшого у фонетичному варіанті *що*, який поступається частотою вживання лише сполучному слову *которий* (*котрий*), функціонування якого підтримувалося тогочасним впливом з боку польської та російської мов.

Відповідно до позиції залежної частини можна виділити речення з препозитивною підрядною частиною та речення з постпозитивною підрядною частиною. Мета нашої розвідки – розглянути структурні й семантичні особливості складнопідрядних означальних речень з препозитивним підрядним зі сполучним *що*, які зафіксовано в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.

Такі речення, як і речення цього типу з іншими генетично спорідненими змінюваними сполучними словами, можуть починатися сполучниками сурядності *а*, *и*, *що*, як і в попередні періоди, жодних додаткових відтінків у зміст цих речень не вносили і не були обов'язковими компонентами, а, очевидно, відображали специфічну норму писемного мовлення. Між предикативними частинами цих речень може вживатися сурядний сполучник *и* – показник їхньої колишньої самостійності – або компонент *то*.

У процесі аналізу фактичного матеріалу було класифіковано речення з препозитивним підрядним на речення з підрядною частиною, яка містить означуване слово, та речення без означуваного слова в підрядній частині. Зафіксовано два різновиди речень з підрядною частиною, яка містить означуване слово, причому в обох домінує дистантна локалізація сполучного й означуваного слів у залежній частині.

1. Речення, підрядна частина яких містить займенник *що* (*што*) і означуване слово, а в головній поряд з означуваним словом уживається антецедент *тот*. Значення займенника *що* (*што*) розкривається не тільки означуваним іменником головної частини, а й відповідними уточненнями в самій підрядній частині. У таких реченнях *що* (*што*) не є власне сполучним словом, оскільки не замінює означуваного слова, а є його означенням, для якого характерна атрибутивна чи кількісна семантика.

Серед речень цього різновиду фіксуємо не тільки такі речення, у підрядній і головній частині яких уживається однакове означуване слово, а й такі, у яких означуване слово і його дублет, що функціонує в підрядній частині, співвідносні як родові і видові поняття. Наприклад: *...што есми винє(н) пану Ворисцъкому ня(т)дся(т) ко(н) и две копє гроше(и) лито(в)ски(х), тыи пнзи маю(т) быти ты(м) заплачоны, што ми люди мо(и) вела(в)ские ви(н)ни дати...*(ВГ, 1567, 24).

Означуване слово і його дублет можуть вступати в синонімічні (зокрема контекстуальні) відношення, як-от: *Я... вѣдомо чиню сим писмом моим: іжъ що мнѣ приналежно отцевцини моей в ставку на Жуках... тую-м мою част вѣчне даровалем пнѣ братовой моей...* (АПУ, II, 1671, 90).

Серед речень цього різновиду зафіксовано уживання займенника *што* у формі родового відмінка: *...чого пнѣ Во(и)на накладу з ыме(н)я не выберє(т), повинни будутъ то(т) наклад(д) увє(с) спо(л)на єму о(т)ложити...* (ВГ, 1569, 80). Особливістю цього речення є й те, що означуване слово з антецедентом стоять не на початку головної частини, а після двох компонентів ускладненої

форми складеного дієслівного присудка, внаслідок чого зв'язок між головною й підрядною частинами послаблюється. Очевидно, на шляху вдосконалення вираження атрибутивної семантики ресурсами складнопідрядного речення такі речення передували реченням, у яких означуване слово разом з антецедентом стояло на першому місці.

Перше з наведених вище речень цього різновиду можна трактувати не тільки як означальне, а й як обставинне причини чи умови. Для другого й третього речень, крім означальної, характерна ще й кількісна семантика, зумовлена формою родового відмінка означуваного слова, ужитого в підрядній частині.

2. Речення, підрядна частина яких містить займенник **що (што)** і означуване слово, а головна – співвідносний з ними субстантивований вказівний займенник **тот** або (рідко) займенник предметно-особовий. Заміна в другій частині речення означуваного іменника займенником зміцнює підрядний зв'язок між його структурними компонентами. Уживання означуваного слова у формі родового відмінка надає займеннику **що (што)** кількісної семантики. Наприклад: *Што было сукє(н) на то(м) небо(ж)чику, братє мое(м), и гроше(и) готовы(х) – то все з него злупи(л) и забра(л)...* (ДМВН, 1605, 56); ... *що-м позичила синове своему гроший, и той мнѣ отдай!* (АПГУ, I, 1667, 94); *а що там же у ямцѣ було особливе у вузликѣ конїюк золотих сто ѣ десять талярѣй, тии у себе он приховав ѣ затаив передо мною* (АП, 1711, 235); ... *Нурадинъ и Калга Солтани зъ Ордами своими... що могли на Украинѣ тамошной зарвати здобичи и ясировъ, тоє похвативши... зъ Украины угонзнули...* (ЛВел., II, 1720, 177).

Якщо ж означуваний іменник стоїть у формі називного відмінка, семантика **що (што)** наближається до відносного займенника **которий (котрий)**. Щоправда, речення, які починаються сполучниками **а, але**, можна інтерпретувати і як обставинні, а займенник **що (што)** – як сполучник, синонімічний відповідно сполучникові **оскільки** або сполучникові **якщо**. Наприклад: *...а што будутъ нѣкоторыи крилошане со владыкою служити, тымъ маеть новосвященный дати по грошу* (АЮЗР, II, 1539, 140–141); *а што до(л)гы небожика ихъ zostали то ся ними наполю маю(т) подѣлити...* (АО, 1614, 139); *...а що ест кон гнедый, того продавши, то долги мають поплатити* (АБ, 1673, № 115); *...але що и бошая еще част зостається, и тоє самоволне нѣхто пустошити не важился...* (АПГУ, III, 1677, 75).

Атрибутивні відношення виразніші, коли означуване слово виражене формою знахідного відмінка, як-от: *...що ти зъ Мазепенкомъ ротмистромъ своимъ послалъ былъ братю нашу въ неволю бесурманскую, то тии зъ тымъ посланцемъ твоимъ припроважени къ намъ на Кошѣ войска Запорозского...* (ЛВел., II, 1720, 344).

Займенник *тотъ (той)*, маючи узагальнювальну семантику до означуваного слова, названого в підрядному реченні, може вживатися у формі середнього роду однини – **тоє**, у цьому випадку він граматично співвідносний не з означуваним іменником, замість якого вживається в головному реченні, а зі *що (што)*.

Речення без означуваного слова в підрядній частині вирізняються чіткими

атрибутивними відношеннями між головною й залежною частинами. Цьому сприяє не тільки відсутність повторюваного означуваного слова в підрядній частині, а й відсутність сурядного сполучника між предикативними частинами речення та експліцитність антецедента в його головній частині. Наприклад: *що отримал от Ярмоли за суму готових грошей осмьдесят золотых, той увес кгрунт даю в моць и в завждованя обители* (АПГУ, III, 1675, 32); *а що бим на него [гайок] взяв, то тие грошии* розказовала, жебы церемонї церковниє подлуг звичаю... за душу еи были отправлени (АП, 1693, 92); ...у футорѣ Гамал. сѣна поденними косарами укошено скурт 15, а *что* на сотнѣ давано, *тихъ скурт 15...* (ЯМ 1, 1731, 130).

Отже, у XVI–XVIII ст. виявлено два різновиди розгляданих СПРПО: речення з підрядною частиною, яка містить означуване слово, та речення без означуваного слова в підрядній частині. Для речень першого різновиду зазвичай характерне супровідне обставинне (причини, умови) значення. Натомість атрибутивні семантико-синтаксичні відношення в реченнях другого різновиду значно виразніші.

Помітна незначна кількість фіксацій препозитивних речень (на тлі постпозитивних) свідчить, безперечно, про їхню архаїчність у синтаксичній системі тогочасної мови. Натомість СПРПО з постпозитивним підрядним, зокрема зі сполучним *що*, попри те, що в їхній підрядній частині теж може дублюватися означуване слово, і семантично, і композиційно близькі до СПРПО сучасної української літературної мови, проте, щоб довести це, потрібне докладне дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. / С. П. Бевзенко // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. Т. IX. – Ужгород : Книжно-журнальне вид-во, 1954. – С. 165–243.
2. Блик О. П. Синтаксис документів канцелярії Б. Хмельницького (Сложноподчиненное предложение) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Блик. – К., 1960. – 25 с.
3. Борковский В. И. Препозитивные придаточные с неизменяемым чѣто в древнерусских грамотах / В. И. Борковский // Труды отдела древнерус. лит. Ин-та рус. лит. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 14. – С. 581–589.
4. Герасименко Д. Д. Развитие гипотактических конструкций в различных жанрах украинского литературного языка XVII – начала XVIII вв. : автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук : спец. 661 – «Языки народов СССР» / Д. Д. Герасименко. – К., 1968. – 26 с.
5. Забеліна В. П. Засоби поєднання підрядного означального речення з головним у Літописі Самовидця / В. П. Забеліна // Матеріали звітної наук. конф. Житомирського пед. ін-ту, присвяченої підсумкам наук.-дослід. роботи за 1965 рік : тези. – Житомир, 1966. – С. 72–73.
6. Заскалета В. П. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень зі сполучними словами, які походять від займенникового кореня *k- (č-), зафіксованих у пам'ятках української мови XI–XIII ст. / В. П. Заскалета // Лінгвалізація світу: теоретичні та методичні аспекти : міжнар. наук. конф., 24–25 травня 2006 р. – Черкаси, 2007. – С. 280–287.
7. Заскалета В. П. Структурні та семантичні особливості складнопідрядних означальних речень зі сполучним словом *што*, зафіксованих у пам'ятках української мови XIV–XV ст. / В. П. Заскалета // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови :

зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 8. – С. 252–255.

8. Історія української мови: Синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 504 с.

9. Касім Ю. Ф. Означальні підрядні речення в «Книгах третіх міських Пирятинських» кінця XVII – початку XVIII ст. / Ю. Ф. Касім // Праці Одеськ. держ. ун.-ту. – 1962. – Т. 152. – Вип. 15. Серія філол. наук. – С. 156–168.

10. Мельничук О. С. Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника і в українській мові / О. С. Мельничук // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III республ. славістичної конф., присв. 125-річчю з дня нар. О. О. Потебні. – Х., 1962. – С. 178–192.

11. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.

12. Скоропада О. А. Місце підрядного означального речення в складній конструкції (На матеріалі пам'яток XVII ст.) / О. А. Скоропада // Доп. та повідомлення Львів. ун.-ту. – 1955. – С. 88–90.

13. Тимошенко П. Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. / П. Д. Тимошенко // Проблеми синтаксису. Праці Міжвуз. наук. конф. – Львів: Вид-во Львів. ун.-ту, 1963. – С. 116–127.

14. Ярмоленко Т. С. Складнопідрядні речення в пам'ятках ділового українського письменства XVI ст. (Підрядні означальні та підрядні додаткові речення) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. С. Ярмоленко. – К., 1954. – 341 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

АБ – Акты Бориспольского мейского уряда, 1612–1699 гг. / Предисл. А. В. Стороженко. – К. : Киевская старина, 1892. – 112 с. **АО** – Акти села Одрехови / Упоряд. : І. М. Керницький, О. А. Купчинський. – К. : Наук. думка, 1970. – 260 с. **АП** – Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамільний архив. – К. : Типографія Т-ва Г. Л. Фронцкевича, К, 1908. – Т. 6. – С. 1–388. **АПГУ** I, II, III – Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Типографія Губернского земства, 1912. – Вып. 1 – 2. – 238 с.; Чернигов: Типографія Г. М. Веселой, 1914. – Вып. 3. – 124 с. **АЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. 2. – 1506–1544. – 434 с. **ВГ** – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с. **ДМВН** – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова, В. Ю. Франчук, Т. К. Черторизька. – К. : Наук. думка, 1981. – 316 с. **ЛВел.** – Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1851 – Т. 2 – 612 с. + VII + III; 1855 – Т. 3 – XII + 568 с.; 1864. – Т. 4 – XII + 410 с. **ЯМ** – Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского. – К. : Киев. старина, 1891. – Т. 33, 35; 1892. – Т. 36–39; 1893. – Т. 40–43; 1894. – Т. 44–47; 1895. – Т. 48–51; 1896. – Т. 52–55.

Valentina Zaskaleta

Functioning of compound attributive sentences with conjunctive compounds in the monuments of Ukrainian language of centuries XVI–XVIII

The article is dedicated to studying structural and semantic specialties of compound sentences with conjunctive that, noted in the monuments of Ukrainian language of centuries XVI–XVIII.

Keywords: compound sentence, self-attributive semantics, complementary semantics, compound, monuments of Ukrainian language.